

ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОРІЄНТАЦІЇ УЧНІВ У ФРАНЦІЇ

Савенко О. О.

*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач сектору наукового та навчально-методичного забезпечення освітньої діяльності
професійної освіти відділу науково-методичного забезпечення професійної освіти
Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти»
вул. Митрополита Василя Липківського, 36, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-6079-025X
defoss@ukr.net*

Кайтановська О. М.

*завідувач сектору наукового та навчально-методичного забезпечення організації освітнього
процесу професійної освіти відділу науково-методичного забезпечення професійної освіти
Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти»
вул. Митрополита Василя Липківського, 36, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-8566-6458
katanoo.m@gmail.com*

Шнюкова І. В.

*науковий співробітник сектору наукового та навчально-методичного забезпечення
організації освітнього процесу професійної освіти відділу науково-методичного забезпечення
професійної освіти
Державна наукова установа «Інститут модернізації змісту освіти»
вул. Митрополита Василя Липківського, 36, Київ, Україна
orcid.org/0000-0001-7768-7988
shniukovaiv@gmail.com*

Ключові слова: *методи професійної орієнтації у Франції, п'ять педагогічних циклів середньої освіти, радник з питань орієнтації, сучасна концепція профорієнтації у Франції, практика професійної орієнтації.*

У статті розкривається організація професійної орієнтації у Франції. Особлива увага приділена розгляду методів професійної орієнтації в цій країні. Також висвітлена практична організація професійної орієнтації у школах Франції. Доведено, що у практиці консультування учнів часто використовується рекомендація. Згідно з висновками французьких дослідників, вона допомагає вибудувати уявлення про свою проблему й ухвалити рішення щодо навчального і професійного вибору. Рекомендація має діалогову природу, консультант і консультований виступають як рівноправні партнери процесу спілкування. Залежно від характеру труднощів, що виникають під час ухвалення рішення, виділяють кілька підходів, які використовують консультанти: інформативний – якщо необхідно заповнити прогалини у знаннях, що заважають рефлексії учня; методологічний – для складання плану навчального або професійного майбутнього підлітків; біографічний – з метою розгляду ухваленого учням рішення в контексті його власного життя, щодо минулого і, що найбільш важливо, у перспективі професійного майбутнього. Доведено, що практика організації професійної орієнтації базується на взаємодії позашкільної та внутрішньо шкільної, її складниках. Позашкільна профорієнтація – це діяльність мережі спеціальних служб різних рівнів (державний, академічний, департаментський, місцевий), що координуються трьома міністерствами: праці, охорони здоров'я й освіти.

Проаналізована діяльність радників з орієнтації – психологів у стінах навчальних закладів, де вони залишаються незалежними фахівцями. Радник-психолог здійснює інформування учнів про професії, навчальні заклади професійної освіти, умови вступу та навчання в них, можливості працевлаштування після їх закінчення; набір учнів до деяких професійних навчальних закладів (професійні ліцеї, морська школа, Інститут прикладних мистецтв); присутній на іспитах, а також на засіданнях шкільного ради з орієнтації. Саме він є сполучною ланкою між позашкільної та внутрішньошкільною професійною орієнтацією, що показує високу значущість його професійної діяльності для системи освіти.

ORGANIZATION OF PROFESSIONAL ORIENTATION OF PUPILS IN FRANCE

Savenko O. O.

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of the Sector of Scientific and Educational and Methodological Support of Vocational Education in the Department of Scientific and Methodological Support of Vocational Education
Institute for Modernization of Educational Content
Metropolitan Vasyl Lypkivsky str., 36, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-6079-025X
defoss@ukr.net*

Kaitanovska O. M.

*Head of the Sector of Scientific and Educational and Methodological Support of the Organization of the Educational Process of Vocational Education of the Department of Scientific and Methodological Support of Vocational Education
Institute of Modernization of the Content of Education
Metropolitan Vasyl Lypkivsky str., 36, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-8566-6458
katanoo.m@gmail.com*

Shniukova I. V.

*Researcher of the Sector of Scientific and Educational-methodical Support of the Organization of the Educational Process of Professional Education of the Division of Scientific-methodical Support of Professional Education
Institute of Modernization of the Content of Education
Metropolitan Vasyl Lypkivsky str., 36, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0001-7768-7988
shniukovaiv@gmail.com*

Key words: *methods of professional orientation in France, five pedagogical cycles of secondary education, orientation counselor, modern concept of professional orientation in France, practice of professional orientation.*

The article reveals the organization of professional orientation in France. Particular attention is paid to the consideration of professional orientation methods in this country. It is proved, that practical organization of professional orientation in French schools is covered. In particular, it is noted that the practice of counseling pupils often uses a recommendation. According to French researchers, it helps to build an idea of your problem and make decisions about educational and professional choices. The recommendation has a dialogical nature, the consultant and the consulted act as equal partners in the communication process. Depending on the nature of the difficulties that arise in decision-making, there are several approaches used by counselors:

informative – if you need to fill gaps in knowledge that interfere with the student's reflections; methodological – to plan the educational or professional future of adolescents; biographical – in order to consider the decision made by pupils in the context of his own life, in relation to the past and, most importantly, in the perspective of professional future.

It is proved, that practice of organizing professional orientation is the interaction of out-of-school and in school, its components. Out-of-school professional orientation is a network of special services at various levels (state, academic, departmental, local) coordinated by three ministries: labor, health and education.

Activity of the work of orientation counselors – psychologists is analyzed within educational institutions, where they remain independent professionals. Counselor-psychologist informs pupils about professions, vocational schools, conditions of entry and study in them, employment opportunities after graduation; enrollment of students in some vocational schools (vocational schools, maritime school, Institute of Applied Arts); present at exams, as well as at school board meetings on orientation. He is the link between out-of-school and in-school professional orientation, which shows the high importance of his professional activity for the education system.

Постановка проблеми. Проблема профорієнтації, профвідбору молоді для навчання у вищу школу набула особливо великого значення останніми десятиліттями у зв'язку з розвитком і вдосконаленням виробництва. Сучасний розвиток промисловості, диференціація науки, високий рівень механізації й автоматизації виробничих процесів усе більше підвищують потреби у грамотних, добре підготовлених фахівцях різних професій із вищою спеціальною освітою. У зв'язку із цим посилюється увага до теоретичного розроблення проблем професійної орієнтації та відбору молоді до вищої школи. Більшість західних фахівців вважають, що школи й інші інститути системи освіти повинні тісно співпрацювати з органами з питань працевлаштування і спільно брати участь у всіх етапах організації і здійснення перехідних послуг, відповідати за результати своєї роботи. Французькі вчені обстоюють думку, відповідно до якої не обов'язково головна відповідальність за проведення профорієнтаційної роботи повинна покладатися на систему освіти, особливо на окремі школи і викладачів. Плюси в системі освіти як пріоритетній сфері для профорієнтаційної роботи ґрунтуються на її близькості до знань інтересів і проблем учнів, на те, що профорієнтаційна робота має освітню природу, що молоді люди відчувають потребу в безперервній, індивідуальній допомозі у визначенні свого професійного майбутнього.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання профорієнтації завжди перебувають у центрі уваги держави і суспільства, підлягають дослідженням із боку науковців та фахівців-практиків. Психолого-педагогічним і організаційним основам підготовки особистості до вибору фаху присвятили праці П. Атутов, Г. Бас, Ю. Гіль-

бух, Д. Закатнов, М. Захаров, Г. Костюк, Є. Клімов, О. Мельник, Є. Павлютенков, К. Платонов, М. Пряжников, В. Синявський, М. Тименко, Б. Федоришин, С. Чистякова, М. Янцур. Досвід зарубіжних країн щодо професійної орієнтації вивчали С. Гриншпун (Англія), Г. Дмитрієв (США), М. Кузів (Німеччина), О. Павлова (Франція), С. Павлюк (Німеччина), О. Приступа (Німеччина), Л. Сундукова (Англія) та інші. Водночас нині процеси глобалізації обумовлюють потребу в аналізі та критичному огляді зарубіжного досвіду професійної орієнтації та можливостей його впровадження у вітчизняну практику профорієнтаційної роботи.

Мета статті – дослідження методів професійної орієнтації й організації професійної орієнтації учнів у Франції.

Виклад основного матеріалу. Передусім зупинимось на класифікації методів профорієнтації. Різні автори по-різному їх групують, проте назви основних груп методів співзвучні і співставні. Розглянемо їх докладніше.

До методів інформування Н. Шові та В. Коен-Скалі відносять: знайомство із професіями, екскурсії, обмін досвідом, складання документації, аналіз інформації. Перший метод реалізується в різних формах, як-от: система профорієнтаційних уроків, різноманітні виставки, салони, форуми професій, показ фільмів, відеофільмів, слайдів про професії й установи професійної освіти [3]. Екскурсії на підприємства організуються зазвичай для учнів III класу коледжу у формі інформаційного візиту або сеансу спостереження у професійному середовищі протягом як мінімум одного тижня. Їхньою метою є знайомство учнів із реальним життям підприємств. Обмін досвідом здійснюється у формі зустрічей із колишніми

учнями коледжів і ліцеїв або з фахівцями різних професій [10]. Перші діляться досвідом вирішення проблеми вибору професії або навчального спрямування; другі розповідають про особливості своєї роботи, умови й організацію праці на підприємстві. Складання документації здійснюється у формі письмового або аудіовізуального звіту про візит у професійне середовище, предсодьє про будь-які спеціальності, експозиційне панно про професії [10]. Метод аналізу інформації тісно пов'язаний із методом складання документації. Він здійснюється у формі інформаційно-пошукової системи – банків даних про професії на сайтах в інтернеті або у формі презентаційних компакт-дисків [7]. Перші дуже популярні, про що свідчить їх велика кількість, і поділяються на три групи, як-от: 1) система отримання інформації з банку даних про професії; 2) персоналізовані системи, засновані на підборі професії через уведення особистих даних про індивіда; 3) інтерактивні системи допомоги ухвалення рішення у виборі професії [9]. Окрім того, французькі школярі часто використовують інтерактивні системи в режимі реального часу.

Діагностичні методи. До них належать: чергування, тестування, анкетування, ігровий метод. Перший являє собою низку професійних проб, які здійснюються у формі послідовних виробничих стажувань різної тривалості (від 3 до 16 тижнів) на підприємстві, у професійному ліцеї або в центрі професійного навчання. Велике значення у професійній орієнтації учнів має метод тестування. Французький дослідник Ж. Фріман виділяє три групи тестів у практиці професійної орієнтації підлітків: 1) тести для визначення загальних розумових здібностей, які дозволяють виявити загалом інтелектуальний потенціал дитини; 2) тести-дії (*testes-actions*), що дають уявлення про досягнення учня натеper, що важливо для порівняння з минулими результатами; 3) тести для визначення професійних інтересів, навичок, що дозволяють діагностувати приховані і вже виявлені здібності учня, що допомагає йому більш чітко скласти уявлення про себе й усвідомити свої можливості [8]. У процесі використання тестів французькими фахівцями велике значення надається їх поєднанню [11].

Методи консультування. До цієї групи відносять інформування, діагностування (розглянути вище), а також бесіду, рекомендацію, біографічний метод. Метод бесіди здійснюється у формі групового обговорення будь-якої теми, наприклад, після перегляду фільму про професії [7]. Останнім часом у французькій практиці професійного консультування учнів успішно застосовується автобіографічний метод, або, як його ще називають, метод «історії життя», який спо-

чатку був розроблений для роботи з дорослими. Він дозволяє учню зрозуміти свою мотивацію, свої потреби, можливості, компетенції та здійснюється у формі розповіді у групі, яка виступає в ролі слухача. Водночас консультант залишається стороннім спостерігачем і включається в роботу тільки за необхідності корекції ситуації, що склалася, а також під час підбиття підсумків [11]. Так, учень готує розповідь від імені людини певної професії, що опинилася в тих чи тих життєвих обставинах, що вплинули на її професійну діяльність. Розповідь уважно вислуховується групою, після чого починається дискусія, під час якої кожен може викласти своє бачення ситуації, що склалася, і запропонувати своє рішення. На думку Г. Піно, мета цього методу – навчити учня діяти у складних життєвих ситуаціях (пов'язаних, наприклад, з вимушеним звільненням з роботи або припиненням професійної діяльності за станом здоров'я, або зміною місця роботи), що трапляються в реальному житті кожної людини [9].

У практиці консультування учнів часто використовується рекомендація. Згідно з висновками французьких дослідників, вона допомагає вибудувати уявлення про свою проблему й ухвалити рішення щодо навчального і професійного вибору. Рекомендація має діалогову природу, консультант і консультований виступають як рівноправні партнери процесу спілкування. Залежно від характеру труднощів, що виникають під час ухвалення рішення, виділяють кілька підходів, які використовують консультанти: інформативний – якщо необхідно заповнити прогалини у знаннях, що заважають рефлексії учня; методологічний – для складання плану навчального або професійного майбутнього підлітків; біографічний – з метою розгляду ухваленого учням рішення в контексті його власного життя, щодо минулого і, що найбільш важливо, у перспективі професійного майбутнього [5].

Особливістю практики організації професійної орієнтації є взаємодія так званих позашкільної та внутрішньошкільної, її складників. Позашкільна профорієнтація – це діяльність мережі спеціальних служб різних рівнів (державний, академічний, департаментський, місцевий), що координуються трьома міністерствами: праці, охорони здоров'я й освіти [9].

Державний рівень являє Національне бюро інформації з освіти і професій (ONISEP), яке підпорядковується Міністерству освіти Франції. Завданням даної служби є управління діяльністю своїх представництв, розроблення та поширення документації й інформації в національному масштабі [11]. На академічному (регіональному) рівні професійну орієнтацію учнів забезпечують регіональне представництво Національного бюро

інформації з освіти і професій і Академічна служба інформації й орієнтації. Завданням першого є збір і поширення документації й інформації щодо професій та напрямів освіти в регіональних навчальних закладах. У другій зосереджені дані щодо стану регіонального ринку праці та зайнятості, регіональних професійних навчальних закладів і правил вступу до них.

Департаментський рівень представлений центрами з інформації й орієнтації, безпосередньо пов'язаними зі школами. Штат цих служб становлять дипломовані фахівці в галузі професійної орієнтації у Франції, радники з орієнтації та психологи.

Місцевий рівень позашкільної професійної орієнтації – це діяльність радників з орієнтації – психологів у стінах навчальних закладів, де вони залишаються незалежними фахівцями. Радник-психолог здійснює інформування учнів про професії, навчальні заклади професійної освіти, умови вступу та навчання в них, можливості працевлаштування після їх закінчення; набір учнів до деяких професійних навчальних закладів (професійні ліцеї, морська школа, Інститут прикладних мистецтв); присутній на іспитах, а також на засіданнях шкільного ради з орієнтації. Саме він є сполучною ланкою між позашкільної та внутрішньошкільною професійною орієнтацією, що вказує на високу значущість його професійної діяльності для системи освіти.

Передусім зазначимо, що середню освіту у Франції розділено на п'ять педагогічних циклів: 1) спостереження й адаптації; 2) центральний; 3) орієнтація; 4) визначення; 5) випускний. Перші три стосуються навчання в коледжі, два останні – у ліцеї. Кожен цикл пов'язаний із вирішенням конкретних педагогічних завдань у галузі професійної орієнтації учнів. У циклі спостереження й адаптації в коледжі (VI клас) практична робота полягає у вивченні особистості учня, визначенні його здібностей, навичок, рівня знань, психофізичних даних, індивідуальних рис характеру. Важлива роль водночас відводиться тестам, результати яких фіксуються в особистому досьє учня [3].

У центральному циклі коледжу (V–IV класи) профорієнтаційна робота доповнюється знайомством учнів із розмаїттям світу професій. З V класу учням пропонується вибрати для вивчення додаткові предмети за своїми інтересами і можливостями. Для вибору пропонуються такі: стародавні мови, поглиблене вивчення іноземної мови, технологічні науки. Із IV класу учні, за бажанням, можуть пройти стажування на підприємстві у формі «ознайомчого візиту» або «сеансу спостереження». Цикл орієнтації коледжу (III клас) є важливим, після його закінчення учень повинен визначити свій подальший навчальний шлях: загальноосвітній і технологічний ліцей; професійний ліцей; центр

професійного навчання. Тому профорієнтаційна робота цього циклу сконцентрована на інформуванні учнів про різні навчальні напрями, профілі, професії, до яких вони готуються.

Наступні два циклу (визначення і випускний) стосуються ліцею. Відомо, що у Франції існує два типи ліцеїв: 1) загальноосвітній і технологічний; 2) професійний. Навчання в них має профільний характер, що передбачає диференціацію учнів за навчальними напрямами, секціями і профілями. Це сприяє зближенню навчальної та професійної орієнтації, де остання постає як стратегія професійного майбутнього учня, а навчальна – як його тактика. Навчальна орієнтація французьких учнів розуміється як комплекс заходів з надання допомоги учням у виборі напряму навчання, а також у подоланні виниклих під час навчання труднощів; професійна – як комплекс заходів із надання учням допомоги у виборі професії.

Цикл визначення в загальноосвітньому і технологічному ліцеї (11 клас) – період допрофільної підготовки учня, після закінчення якого він повинен вибрати навчальний профіль випускного класу відповідно до досягнутих навчальних результатів та можливостей. Так, учні загальноосвітнього напряму філологічної секції (L) вибирають із чотирьох профілів: «філологія – мистецтво», «філологія – математика», «філологія – іноземні мови», «класична філологія»; соціально-економічної секції (ES) – із трьох профілів: «економіка і соціальні науки», «економіка і математика», «економіка й іноземні мови» [11].

Загалом профорієнтаційна робота цього навчального циклу зосереджена передусім на уточненні професійних уподобань учнів. Для цього їм пропонуються стажування на підприємствах, організуються зустрічі з колишніми учнями, які вже стали студентами, а також із фахівцями різних професійних областей.

Випускний цикл загальноосвітнього і технологічного ліцею (з I класу по випускний) – завершальний етап шкільного навчання, протягом якого учні готуються до складання випускних іспитів. Профорієнтаційна робота в цей період сконцентрована на інформуванні про різні навчальні заклади професійної освіти, правила вступу до них, умови навчання, перспективи подальшого працевлаштування. Протягом навчання в I класі учень ще може змінити як навчальний профіль, так і навчальний напрям. Для цього в ліцеях передбачена можливість переорієнтації, тобто переходу з одного напряму навчання на інший відповідно до змінених інтересів, потреб і можливостей учня [3].

Така розстановка акцентів відповідає логіці організації навчання у французькій школі, для якої характерна поступова диференціація учнів спочатку відповідно до навчальних напрямів (після

закінчення коледжу), потім відповідно до навчальних секцій і профілю (I і випускний класи ліцею).

Радників з орієнтації – психологів у Франції готують чотири навчальні заклади:

- Паризький національний інститут вивчення праці та професійної орієнтації (INETOP);
- Університет біометрії людини і професійної орієнтації Екс-Марселя I;
- Університет профорієнтації Лілля III;
- Університет Рейну [4].

Цю спеціальність може отримати особа, яка має ступінь ліцензіата із психології, який пройшов додатково дворічну професійну підготовку. Майбутні фахівці вивчають такі предмети, як загальна і дитяча психологія, психологія орієнтації, соціальна психологія і психологічна педагогіка, біологія і фізіологія людини, загальна патологія і неврологічна психіатрія, психотехнічна і статистична методологія, соціологія, економіка, педагогічні науки (як-от соціальна педагогіка, корекційна педагогіка), а також проходять стажування в одному із центрів інформації й орієнтації.

Після закінчення навчання й успішного складання іспитів випускникам видається диплом державного зразка радника з орієнтації – психолога.

Для обіймання відповідної посади вони проходять конкурсний відбір. Більшість із них мають багаторічний стаж роботи у школах як викладачі або шкільні психологи.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Вивчення досвіду Франції з питань профорієнтації дало змогу зробити висновок, що в цій країні створена система, яка дозволяє учням обрати відповідний заклад освіти для подальшої професійної діяльності. Для цього створені відповідні державні органи. У зв'язку із профорієнтаційною роботою середню освіту у Франції розділено на п'ять педагогічних циклів, під час яких використовуються її різні види. Також наявна належна підготовка фахівців у цій сфері, які використовують різні методи професійної орієнтації для правильного вибору професії учнями.

У цьому питанні Україні потрібно використовувати досвід Франції з організації професійної орієнтації та розвитку кар'єри. Предметом подальших наукових розвідок можуть стати питання організації професійної орієнтації учнів та їх професійної діагностики, порівняльного аналізу проведення профорієнтаційної роботи у Франції й Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Auduc J.-L., Bayard-Pierlot J. Le système éducatif français. Nancy. 2000
2. Caroff A. Orientation des élèves: Problèmes généraux. Rôle des structures et des acteurs de l'orientation. Paris, 1988.
3. Chauvie N., Cohen-Scali V. Hypertexte et pédagogie de l'information. Le support électronique "Itinéraire pour un métier". *Éducation Technologique*. 1998. № 2.
4. Demoulin H., Murphy J. Représentations temporelles et décision dans la relation de conseil en orientation scolaire. *L'orientation scolaire et professionnelle*. 2005. Vol. 34. № 4.
5. Freeman J. Pour une éducation de base de qualité: comment développer la compétence. UNESCO. 1993.
6. Gauron A. La formation tout au long de la vie: prospective économique. *Conseil d'analyse économique*. Paris, 2000. № 22.
7. Lapostolle G. L'orientation au collège depuis les années 1980: un problème du choix politique entre deux formes de démocratisation. *L'orientation scolaire et professionnelle*. 2005. Vol. 34. № 4.
8. Miass C. L'autobiographie raisonnée, outil des analyses de pratiques en formation. *L'orientation scolaire et professionnelle*. 2005. Vol. 34. № 1.
9. Pineau G. La vie a orienté, quelle histoire. *L'orientation scolaire et professionnelle*. 2005. Vol. 34. № 1.
10. Rechelin M. Orientation scolaire et professionnelle. *Encyclopedia Universalis*. 2002. Corp. 16.
11. Tricot A. Amélioration de l'information sur les métiers: information, orientation, conseil. Document est préparé pour un examen des politiques concernant les services d'information, de l'orientation et de conseil. *Commission Européenne et l'OCDE*. 2002.

REFERENCES

1. Auduc J.-L., Bayard-Pierlot J. Frantsuz'ka systema osvity. Nensi. 2000.
2. Karoff A. Kerivnytvstvo studentamy: Zahal'ni problemy. Rol' kerivnykh struktur ta aktoriv. Paryzh. 1988.
3. Shovi N., Koen-Skali V. Hipertekstova ta informatsiyna pedahohika. Elektronna pidtrymka "Marshrut dlya torhivli". *Tekhnolohichna osvita*. 1998. № 2.
4. Demulen H., Merfi D. Tymchasovi uyavlennya ta rishennya u shkil'nomu konsul'tuvanni. Osvitn'o-profesiyna oriyentatsiya. 2005. Vyp. 34. № 4.
5. Frimen Dzh. Za yakisnu bazovu osvitu: yak rozvyvaty kompetentnist'. YUNESKO. 1993.
6. Hauron A. Neperervne navchannya: ekonomichne prohozuvannya. Rada ekonomichnoho analizu. Paryzh, 2000. № 22.

7. Lapostol H. Kerivnytstvo v koledzhi z 1980-kh rokiv: problema politychnoho vyboru mizh dvoma formamy demokratyzatsiyi. Osvitn'o-profesiyna oriyentatsiya. 2005. Vyp. 34. № 4.
8. Miass S. Arhumentovana avtobiohrafiya, instrument dlya analizu praktyk u navchanni. Osvitn'o-profesiyna oriyentatsiya. 2005. Vyp. 34. № 1.
9. Pino H. Zhyttya zoriyentuvalosya, yaka istoriya. Osvitn'o-profesiyna oriyentatsiya. 2005. Vyp. 34. № 1.
10. Rechelin M. Navchal'no-proforiyentatsiyna. Entsyklopediya Universalis. 2002. Corp. 16.
11. Trico A. Polipshennya informatsiyi pro profesiyi: informatsiya, kerivnytstvo, porady. Dokument pidhotovlenyy dlya perehlyadu polityky shchodo informatsiynykh, konsul'tatsiynykh ta konsul'tatyvnykh posluh. Yevropeys'ka komisiya ta OESR. 2002.